

UDK 81'37

81'367

81'373

81:1

Pregledni rad

Primljen 6. svibnja 2010., prihvaćen za tisak 17. svibnja 2010.

Barbara Kružić, Marija Lovrić i Tea Maksimović

KRATKI POJMOVNIK KOGNITIVNE LINGVISTIKE

Uvod

Cilj je ovog rada definirati neke od osnovnih pojmova kognitivne lingvistike, tj. većega dijela teorija¹ koje su širom svijeta poznate pod tim zbirnim imenom, a hrvatskoj su jezikoslovnoj javnosti još uvijek relativno slabo poznate. Poseban naglasak pritom je stavljen na kognitivnu gramatiku Ronald W. Langackera (1987, 1991), koja predstavlja vjerojatno najkompleksniju komponentu kognitivnoga pristupa jeziku. Na samom se početku ipak moramo osvrnuti na kontekst u kojemu je nastao ovaj funkcionalni pristup gramatičkom opisu, promatrajući ga prije svega kao reakciju na strogu formalnost transformacijsko-generativne gramatike.

Formalni pristupi gramatičkom opisu

Formalne pristupe gramatičkom opisu karakterizira usredotočenost na strukturne odnose, odnosno na formalne obrasce prema kojima se jedinice nižeg reda kombiniraju i tvore jedinice višeg reda. Takvi obrasci pritom su neovisni o semantičkim i pragmatičkim odnosima. Formalni se pristupi prema tome najčešće bave opisom sintaktičkoga ustrojstva.

¹ Valja napomenuti kako u ovaj rad nisu uključene sve teorije za koje je karakterističan kognitivni pristup, već se u njemu ponajprije elaboriraju i kontekstualiziraju pojmovi vezani uz teoriju prototipova, teoriju konceptualne metafore i metonimije te kognitivnu gramatiku R. Langackera (1987, 1991). S druge strane, temeljni pojmovi vezani uz konstrukcijske gramatike A. Goldberg (1995) i W. Crofta (2001), kao i oni vezani uz kritiku teorije konceptualne metafore uobličenu u teoriji konceptualne integracije (Fauconnier, Turner, 2002), nisu uključeni u ovaj rad. Ipak treba naglasiti da je za spomenute konstrukcijske gramatike također karakterističan kognitivni pristup s obzirom na njihov način poimanja odnosa jezičnih struktura i struktura ljudskoga uma, kao i to da se kognitivna gramatika R. Langackera kao model opisa jezične strukture može svrstati u red konstrukcijskih gramatika u širem smislu.

Među formalne pristupe gramatičkom opisu možemo svrstati glosematiku L. Hjelmsleva i Danske strukturalističke škole (Hjelmslev, 1980), algebarsku lingvistiku (Zsigmond, Mihály, 1976; Partee, Meulen, Wall, 1990), američki strukturalizam Bloomfieldova tipa (Bloomfield, 1933) i druge slične pristupe, a najpoznatiji i najutjecajniji, pa samim time i prototipni formalni pristup, jest transformacijsko-generativna gramatika koju je 1957. utemeljio Noam Chomsky svojim djelom *Syntactic Structures*. To se djelo danas naziva ranom teorijom generativne gramatike, koja je u narednim desetljećima doživjela brojne i temeljite izmjene.

Temeljno je polazište transformacijsko-generativne gramatike činjenica da svaki čovjek na osnovi konačnoga broja strukturnih obrazaca proizvodi beskonačan broj gramatički ovjerenih rečenica. To znači da govornik na temelju ograničenoga broja rečenica koje je čuo apstrahira pravila pomoću kojih stvara (generira) nove rečenice, pa tako i one koje nikada prije nije čuo, a zadatak je gramatike upravo opisivanje toga sustava pravila na osnovi kojih se proizvode sve i samo ovjerene rečenice nekoga jezika. Tu mogućnost Chomsky naziva jezičnom sposobnošću² (engl. *language competence*), uspoređujući ljudski um sa strojem koji neprestano generira nove rečenice na temelju ograničenog broja obrazaca koji su mu dani na uvid. Takav pogled na ljudski um uklapa se u okvire racionalističke filozofske misli (R. Descartes, B. de Spinoza, G. Leibnitz), prema kojoj se čovjek rađa s određenim sposobnostima, a do spoznaje dolazi racionalnim promišljanjem.

Funkcionalni pristupi gramatičkom opisu

Nasuprot formalnim pristupima gramatičkom opisu stoje funkcionalni pristupi. Osim sintaktičkoga ustrojstva, oni u opis kao relevantne komponente uključuju i značenje i uporabu. Dakle funkcionalni pristupi gramatici u opis uključuju tri komponente – semantičku (značenjsku), pragmatičku (uporabnu) i sintaktičku (formalnu, koja je u interakciji s prethodnim dvjema).

I pod funkcionalnim je nazivnikom uočljiva raznolikost pristupa, pa tu ubrajamo različite funkcionalne sintakse (primjerice Dik, 1978, 1989; Van Valin, 1997, 2001) i konstrukcijske gramatike (Goldberg, 1995; Croft 2001), a kognitivna gramatika Ronalda W. Langackera (1987, 1991), čijim će se temeljnim pojmovima baviti velik dio ovoga pojmovnika, samo je jedan od funkcionalnih pristupa. No valja naglasiti da ona, za razliku od navedenih funkcionalnih sintaksa, ne odvaja semantiku od pragmatike, tj. značenje od konkretne uporabe, jer za nju ni ne postoji značenje izvan uporabnoga kon-

² Treba lučiti jezičnu sposobnost kao sposobnost stvaralačke upotrebe jezika, dakle kao rezultat, od jezične moći koja govorniku kao urođeni fenomen omogućuje ovladavanje stvaralačkom upotrebom jezika.

teksta. Ona je stoga **model gramatičkoga opisa utemeljen na uporabi (engl. *usage-based model*)** (vidi dolje).

I kognitivni pristup jeziku korelira s jednom velikom strujom filozofske, odnosno gnoseološke misli – empirizmom, među čijim su najpoznatijim predstavnicima J. Locke, D. Hume i G. Berkeley i po kojem se, u opreci prema racionalističkim postavkama, čovjek rađa kao *tabula rasa* te do spoznaje dolazi iskustvenim putem. Za filozofe empirističke struje ništa ne postoji u intelektu ako prethodno nije postojalo u iskustvu.

Model gramatičkoga opisa utemeljen na uporabi

Za kognitivnu se gramatiku kaže da je model opisa utemeljen na uporabi (engl. *usage-based model*), i to upravo stoga što jezičnu strukturu promatra i opisuje kroz prizmu semantičkih odnosa, a oni se pak ne mogu u cijelosti definirati neovisno o konkretnoj uporabi jezičnih jedinica. Naime, gramatičke se kategorije uče i shvaćaju upravo kroz uporabu u konkretnim komunikacijskim kontekstima, one nastaju i nestaju u skladu s komunikacijskim potrebama.

„Substantial importance is given to the actual use of the linguistic system and a speaker's knowledge of this use; the grammar is held responsible for a speaker's knowledge of the full range of linguistic conventions, regardless of whether these conventions can be subsumed under more general statements“ (Langacker, 1987: 494).

Gramatika

R. Langacker (1987: 489) definira gramatiku kao strukturirani inventar konvencionalnih simboličkih jezičnih jedinica. Ta definicija podrazumijeva da je gramatika uređen sustav, a ne puki popis, tj. da su gramatičke kategorije određene međusobnim odnosima, a obilježje konvencionalnosti proizlazi iz simboličke naravi jezičnih jedinica i činjenice da je veza između njihova **fonološkoga i semantičkoga pola** (vidi dolje) rezultat dogovora.

Drugim riječima, gramatiku čine oni vidovi kognitivne organizacije na kojima počiva govornikovo poznavanje jezičnih konvencija. U skladu s tim, R. Langacker definira kognitivnu gramatiku kao **model opisa utemeljen na jezičnoj uporabi** (vidi gore) i pritom naglašava važnost proučavanja simboličkoga i semantičkoga aspekta jezičnih jedinica koje se tradicionalno analiziraju samo sintaktički. On zapravo značenjsku komponentu postavlja u središte gramatičkoga opisa, koji se u generativnim okvirima pokušavao strogo formalizirati, tvrdeći da je jezik u svojoj prirodi simboličan (pritom je ključno napomenuti da se gramatika ovdje ne odvaja od leksika, tj. oni čine kon-

tinuum). Pored toga, dodaje, gramatika nam omogućuje tvorbu kompleksnijih izraza i značenja, poput sintagmi, fraza i složenih rečenica, a to ne bi bilo moguće bez uključivanja konceptualnog aparata kroz koji u gramatiku uvodimo i svoje znanje o svijetu.

Neke od temeljnih pretpostavki kognitivne gramatike:

- Jezik je dio ljudske spoznaje i on je u interakciji s ostalim kognitivnim sposobnostima kao što su pamćenje, percepcija i dr.
- U gramatici se kroz iskustvo reflektira shvaćanje i spoznaja svijeta.
- Gramatički oblici nikad nisu značenjski prazni. Postojanje gramatičkih jedinica uvjetovano je potrebama konceptualnosemantičke naravi.
- Gramatiku čini poznavanje jezičnih konvencija (pravila) koje je utvrdila jezična zajednica.
- Gramatički opis zahtijeva pristup utemeljen na uporabi, a gramatika u skladu s tim pruža govorniku na raspolaganje različite strukture koje mu omogućuju da u konkretnom uporabnom kontekstu izrazi svoje viđenje situacije (npr. izbor između pasiva i aktiva ovisi o tome želi li se konceptualno istaknuti trpitelj ili vršitelj radnje).

Jezične jedinice

Kao što je već napomenuto, za R. Langackera (1987) jezik je sustav jedinica simbolične naravi. On u jeziku razlikuje tri vrste jedinica: **fonološke**, **semantičke** i **simboličke**. Jedinice su za R. Langackera strukture manjega ili većega stupnja kompleksnosti kojima je govornik ovladao i rabi ih automatski, bez dvojbi i razmišljanja o njihovu sastavu. Tako je primjerice govornicima hrvatskoga jezika sasvim jednostavno izgovoriti glas *ć* budući da je on za njih ostvaraj poznate jedinice na fonološkoj razini, no govornici engleskoga ili japanskoga morali bi se za izgovor istoga glasa prilično potruditi i pritom aktivno razmišljati o tome kako srednji dio jezika postaviti na srednji dio nepca, a tek onda zrak iz pluća usmjeriti prema toj prepri.

- **Fonološke jedinice** jesu one jedinice koje se vokaliziraju. One su izgovorene u nekom jeziku, materijalizirane. Mogu biti i veće od samoga glasa (slogovi, riječi, poznate fraze), a bitno je da ih govornici proizvode automatski, bez napora i razmišljanja o njihovu ustrojstvu.
- **Semantičke jedinice** jesu one jedinice koje konceptualiziramo, tj. koje se ostvaruju u prostoru predodžbe. To su sadržaji koji su povezani s materijalnim ostvarajima jedinica. Nova predodžba zahtijeva napor od onoga koji njome ovladava, kao i nova fonološka jedinica. Primjerice, kada dijete pokušava shvatiti što je *slon*, posebnu pozornost posvećuje velikoj surli, velikim ušima i težini. Kada koncept

slona jednom postane integrirana semantička jedinica, te se sastavnice automatski pojavljuju kao cjelina, a ne kao skup dijelova.

- **Simboličke jedinice** spoj su fonoloških i semantičkih jedinica. U kognitivnoj gramatici simboličke jedinice označavaju i leksičke i gramatičke strukture (budući da se leksik i gramatika, kao što je već napomenuto, međusobno ne odvajaju, već tvore kontinuum). Jedan od najjednostavnijih primjera simboličke jedinice jest morfem. Jednostavne simboličke jedinice integriraju se u složene jedinice, pa tako jezik sadrži opsežan inventar konvencionalnih jedinica većega ili manjega stupnja složenosti.

Također je bitno napomenuti i da se gramatičke strukture u kognitivnoj gramatici, za razliku od strogo formaliziranih pristupa, a s obzirom na uključivanje semantike i pragmatike, odnosno govornikova znanja i iskustva u gramatički opis, promatraju kao kategorije koje su ustrojene prema radijalnom principu, odnosno utemeljene na efektu prototipa (vidi **kognitivni pristup kategorijama**). Stoga je bitno pojasniti i koje su odlike kognitivnoga pristupa kategorizaciji te po čemu se taj pristup razlikuje od objektivističkoga pristupa.

Objektivistički pristup kategorijama

Kategorija se definira kao viši rodni pojam koji sadržava općenita svojstva i u nju se svrstavaju niži rodni pojmovi s manje općenitim svojstvima. Kad se bavimo ustrojem rečenice, govorimo, primjerice, o kategoriji subjekta, predikata i objekta, a kada govorimo o vrstama riječi, bavimo se kategorijama kao što su imenice, zamjenice, glagoli itd.

Aristotel je utemeljio deset kategorija, tj. viših rodni pojmova u koje se mogu svrstati svi drugi pojmovi na svijetu i ustvrdio da svaka od njih posjeduje esencijalna i akcidentalna obilježja.³ Te su kategorije zatvoreni skupovi koji se ne preklapaju, a obilježja su njihovih članova binarna: ili su (+) pa pojam pripada određenoj kategoriji ili su (–) pa pojam ne pripada toj kategoriji, već nekoj drugoj. U tako uspostavljenim kategorijama svi članovi imaju jednak status, što znači da su svi pripadnici iste kategorije ravnopravni. Tako bi prema Aristotelu kategoriji stola pripadali svi predmeti od tvrdoga materijala koji imaju noge i na njima ravnu plohu. No gdje bi se prema takvom pristupu svrstala naopako okrenuta kanta ili kutija na čijem je dnu serviran doručak? Kojoj bi kategoriji pripadala čaša u kojoj je voda s cvijećem – bi li to bila vaza ili čaša? Iz takvih i sličnih nedoumica izrastao je kognitivni pristup kategorijama kao izravna kritika objektivističke kategorizacije.

³ Usp. Aristotel (1992).

Kognitivni pristup kategorijama

Objektivistički pristup kategorijama među prvima je ozbiljnije, baveći se kategorijom igre, kritizirao poznati austrijski filozof Ludwig Wittgenstein (1969), koji se, među ostalim, bavio i filozofijom jezika. Prema kognitivnom pristupu kategorije ne mogu biti strogo razgraničene kao što to zagovornici objektivističkoga pristupa podrazumijevaju. Među njima postoje granice, ali su one često nejasne (engl. *fuzzy boundaries*), a moguće je i preklapanje kategorija (kao u slučaju čaše u kojoj je cvijeće, pa je ona po svojoj funkciji ujedno i vaza). Članovi iste kategorije prema kognitivnom pristupu nemaju ni jednak status. Postoje bolji primjerci, koji se nazivaju **prototipovima**, ali i lošiji primjerci kategorije – njezini rubni, periferni članovi. Tako ustrojene kategorije nazivaju se **radijalnim kategorijama**⁴ ili **kategorijama porodične sličnosti**. Radijalne kategorije šire se od središnjeg, tj. prototipnog ili najboljeg predstavnika kategorije prema periferiji, odnosno prema lošijim predstavnicima, a tako i nastaju.⁵ Rubni su članovi kategorije motivirani prototipnim primjerkom, tj. među njima postoje jasne motivacijske niti. Status prototipa i rubnih primjera uvelike ovisi o pozadinskom znanju i uvjerenjima, o kulturi kojoj pojedinac pripada, njegovu iskustvu itd. Tako je primjerice u našoj kulturi prototip kategorije čovjeka osoba bijele boje kože, dok će u Kini to zasigurno biti osoba žute boje kože, a u Sudanu crne.

Radijalne kategorije prema načinu ustroja dijelimo na tri vrste:

- a) *Svi periferni članovi dijele isto obilježje prototipa.* Budući da se radijalne kategorije nazivaju još i *kategorijama porodične sličnosti*, moguće je iz njihova alternativnoga naziva izvesti neke slikovite usporedbe i tako pojasniti logiku njihova ustrojstva. Tako bismo primjerice radijalne kategorije ustrojene prema navedenom principu mogli usporediti s odnosom nasljeđivanja u kojemu otac (prototip) ima plave oči, velike uši, gustu bradu, visok je i ćelav. On ima četiri sina (periferni primjerci) koji se razlikuju po visini, boji očiju i veličini ušiju, neki od njih nemaju gustu bradu, ali su svi redom ćelavi (motivacijska nit koja ih povezuje s prototipom). Objasnimo to na primjeru kategorije ptice. Većini stanovnika Osijeka prototip je te kategorije vjerojatno *golub*. On se često javlja kao prva asocijacija na spomen ptice jer je vrlo čest u njihovu gradu (uloga iskustva u određivanju statusa prototipa). Malo dalje od prototipa nalazili bi se *patka* i *fazan* jer su to ptice koje stanovnik Osijeka ipak ponekad može vidjeti u gradskoj okolini, a na rubu kategorije nalazili bi se *pingvin*, *noj* i *emu* budući da neke od njih Osječanin može

⁴ Važno je napomenuti da ipak nisu sve kategorije ustrojene na temelju efekta prototipa ujedno i radijalne, već se prirodne kategorije u tom smislu isključuju.

⁵ Vidi više o tome u Lakoff (1987).

vidjeti samo u gradskom zoološkom vrtu, a neke ni tamo. Svi rubni članovi kategorije, bez obzira na stupanj svoje perifernosti, imaju ipak nešto zajedničko s prototipom – imaju krila (iako svi ne lete). Krila dakle predstavljaju prototipno obilježje koje dijele svi periferni članovi te radijalne kategorije.

- b) *Različiti periferni članovi posjeduju različite osobine prototipa.* Tako primjerice *hrast, orah ili topola* kao kontinentalni prototipovi drveta imaju stablo, krošnjju, granje i lišće, dok na periferiji iste kategorije možemo pronaći ta obilježja prototipa, ali na način da svaki rubni član posjeduje neko drugo obilježje: bor ima stablo i granje, ali nema krošnjju i lišće; *palma* ima stablo i krošnjju, ali nema granje, već samo duge listove itd. I taj se tip ustroja radijalne kategorije može slikovito usporediti s raspodjelom nasljednih svojstava: zamislimo situaciju u kojoj majka (prototip) ima smeđe oči, smeđu kosu, visoka je i ima velik nos. Ako ona ima četvero djece, svako će dijete naslijediti samo jednu osobinu majke. Prvo dijete imat će samo smeđe oči, drugo će od majke naslijediti samo smeđu kosu, treće će naslijediti visinu, a četvrto velik nos.
- c) *Model značenjskih lanaca* karakterizira velika sličnost između bliških članova kategorije, odnosno „susjednih karika u lancu“, ali je između udaljenih članova u lancu sličnost teško ili nemoguće uočiti. Shematski se taj odnos može prikazati na sljedeći način: $ABC \rightarrow BCD \rightarrow CDE \rightarrow DEF \rightarrow EFG$.⁶ Taj tip ustroja radijalne kategorije može se usporediti s nasljeđivanjem kroz generacije, primjerice u situaciji kada djed u porodici ima velike uši, crnu kosu i zelene oči. Njegov sin pak ima velike uši i zelene oči, ali smeđu kosu. Unuk od svog oca nasljeđuje zelene oči i smeđu kosu, ali ima male uši, dok praukun u toj porodici ima male uši, smeđu kosu i plave oči te više ni po čemu ne sliči svom pradjedu.

Efekt prototipa najprije se počeo proučavati u psihološkim istraživanjima kategorije boja. Prvi su se teorijom prototipova na tom primjeru bavili psiholozi i antropolozi Brent Berlin i Paul Kay. Njihova studija *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* objavljena je 1969. godine. U njoj Berlin i Kay prikazuju ljestvicu boja koja ima 7 stupnjeva, a u koju se uklapaju kulture ovisno o nazivima za boje koje imaju u svom jeziku. Na prvom su stupnju osnovne boje (crna i bijela), a na posljednjem stupnju nalaze se ljubičasta, ružičasta, narančasta i siva. Njihov je zaključak da kulture koje imaju nazive za boje sa sedmog stupnja imaju i nazive za boje s prvog stupnja, dok one kulture koje imaju nazive s prvog stupnja ne moraju nužno imati i nazive za boje koji pripadaju višim stupnjevima. Slijedi i zaključak da

⁶ Simboli A, B, C, D, E, F i G označavaju različite osobine članova kategorije, a početna kombinacija ABC predstavlja njezin prototip.

su prototipne boje tvorbeno plodnije, fonološki pravilnije ustrojene i da nisu kolokvijalno ograničene. Tako se, naprimjer, od naziva za bijelu boju mogu tvoriti sljedeće izvedenice: *bjelkast*, *bjeličast*, *bjelina*, *bjelilo*, *pobijeliti*, *izbijeliti*, *bijeljenje* i mnoge druge. Od naziva za ljubičastu boju ne može se pak tvoriti toliko riječi (**ljubičastina*, **ljubičastilo*, *?poljubičastiti*). Nadalje se teorijom prototipova na primjeru boja bavila psihologinja (specijalizirala kognitivnu psihologiju) Eleanor Heider Rosch, koja je 1972. objavila svoj rad pod nazivom *Universals in Colour Naming and Memory*. Istraživanje je provela na pripadnicima jednoga novogvinejskoga plemena, izvornim govornicima jezika dani koji za boje ima samo dva naziva – *mola* (za fokalnu bijelu i tople boje poput crvene, žute, ružičaste) i *mili* (za fokalnu crnu te hladne boje poput plave i zelene). Autorica je analizirala boju kao nejezičnu domenu, imenovanje boja kao jezičnu varijablu, a brzinu njihova prepoznavanja kao kognitivnu mjeru. Njezina su istraživanja pokazala da su fokalne boje (crna, bijela, zelena, plava, žuta i crvena) i na perceptivnoj i na kognitivnoj razini istaknutije te da se bolje pamte i brže uče od nefokalnih boja. Također se pokazalo da se bolje uče kategorije u kojima fokalne boje predstavljaju fizičko središte nego kategorije koje su drukčije uređene. Dakle kategorija boje ustrojena je prema radijalnom principu, fokalne su boje prototipne, a nefokalne predstavljaju rubne primjerke boja. Za provjeru takvih zaključaka možemo i sami zamoliti nekoga da nam nabroji četiri ili pet boja koje mu prve padnu na pamet. Uvijek će to prvo biti neke od prototipnih boja (zelena, plava, žuta, crvena ili sličan redosljed).

Značenje

Budući da je najvažniji razlikovni kriterij između formalnih i funkcionalnih pristupa gramatici upravo uključivanje semantike (i pragmatike) u opisni model, pogledajmo kako se značenje uklapa u kognitivni opis. Prema kognitivnoj definiciji značenje čine leksikalizirana konvencionalizirana konceptualna ustrojstva utemeljena na individualnom iskustvu i uvjerenjima. Drugim riječima, iako je značenje konvencionalizirano, ono je ipak utemeljeno na iskustvu pojedinca pa je isto tako donekle i individualno. Postoje tri pristupa proučavanju značenja koje spominje John R. Taylor u svojoj knjizi *Cognitive Grammar* (2002):

- **Odnos jezik – svijet.** Proučavanje međudnosa jezičnih izraza i predmeta koje ti izrazi označuju u stvarnosti (odnos jezik – svijet) ograničeno je samo na fizičke entitete, pa je stoga nedovoljno. Takav je način proučavanja značenja dobar kada se odnosi na konkretne entitete, pa se zato pojam *jastuk* može semantički opisati na taj način (nešto ili jest jastuk ili nije), no pojam *izražajnost*, koji budi različite asocijacije u umu svakog govornika (pa netko može pomi-

sliti na *izražajne oči*, a netko drugi na *izražajna sredstva*) mnogo je teže opisati na isti način.

- **Unutarjezični pristup** proučavanju značenja onaj je u kojem se proučavaju isključivo odnosi među izrazima unutar jezika, bez uključivanja izvanjezične stvarnosti, a najzastupljeniji je jer se lingvisti pri analizi značenja često nisu željeli upuštati u filozofska pitanja *konceptualizacije* i *ideja*. Žarište je takvog pristupa odnos sinonima, homonima, antonima i fraza, pa tako rečenica *Ana je usmrtila Petrina psa* značenjski implicira rečenicu *Petrin je pas mrtav*, ali u isto vrijeme implicira i rečenicu *Petrin pas nije živ*. Takvom se pristupu najviše zamjera potpuno isključivanje izvanjezične stvarnosti koju je nužno poznavati kako bismo mogli raspoznati značenje navedenih rečenica. Osoba koja se zna služiti jezikom, no nikada nije vidjela psa, ne može u cijelosti interpretirati spomenute rečenice.
- **Konceptualni pristup** onaj je koji zastupa kognitivna lingvistika, gdje se značenje jezičnog izraza shvaća kao konceptualizacija u umu interpretatora. To znači da pristup može obuhvatiti i apstraktne pojmove poput pojma *izražajnost*, čije će značenje uvelike ovisiti o iskustvu pojedinca. Pristup značenju u kognitivnoj je lingvistici utemeljen na **enciklopedijskom znanju** ili **znanju o svijetu**. Osnovne su razine enciklopedijskoga znanja **profil, baza, domena i okvir**.

Profil

Zapitamo li se koje je značenje riječi *kći*, bez gledanja u rječnik reći ćemo da pojam označava žensko ljudsko biće koje ima bar jednog roditelja. Nitko od nas *kćer* neće zamisliti kao osobu bez majke ili oca jer je sam pojam *kćeri* usko vezan uz pojam *roditelja*. Uostalom, iako je *kći* doista žensko ljudsko biće, ipak se razlikuje od pojma *bake, majke, usidjelice* ili *sestre*, koji također označavaju ženska ljudska bića. Dakle, reći da je *kći* žensko ljudsko biće točna je, ali nepotpuna definicija.

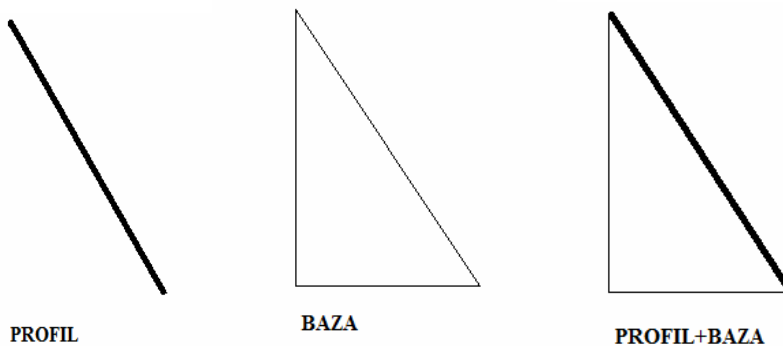
Definicija kojom se pojam određuje isključivo kao ono što jest, bez uključivanja njegove funkcije ili drugih važnih znanja, naziva se **profilom** nekog pojma. Taylor (2002) kao primjer navodi pojam *hipotenuze*. *Hipotenuza* je najduža stranica pravokutnog trokuta, no želimo li odrediti značenje riječi *hipotenuza*, ne možemo ju iščupati iz njezine okoline i promatrati zasebno. Sama po sebi *hipotenuza* je tek ravna crta, kao što je to i dužina i pravac. Sadržaj riječi *otok* također je nemoguće konceptualizirati bez neposrednog konteksta, što bi u ovom slučaju bila voda koja ga okružuje sa svih strana. Njegova najuža definicija bila bi *dio kopna*, ali bi tada *otok* bio lako zamjenjiv s *poluotokom* ili bilo kojim komadom zemlje približne veličine. Iako je konceptualni fokus na profilu, on ne čini cjelokupno značenje, kao

što to kod *otoka* ne čini komad zemlje bez okolne vode, koja predstavlja njegovu **bazu**.

Baza

Baza je neposredni kontekst bez kojega je nemoguća konceptualizacija nekog pojma. Profil i baza čvrsto su i nerazdvojivo povezani budući da druga razina pruža prvoj neophodan interpretacijski okvir. Promotrimo već spomenuti primjer *kćeri*. *Kćeri* bi baza bila roditelj jer bez roditelja *kći* je samo žensko biće, dok nam je tek u kontekstu roditelja jasno da je riječ o potomku. Ako analiziramo primjer *hipotenuze*, njezina bi baza bio pravokutni trokut, jer bi bez njega *hipotenuza* bila samo ravna crta, no u kontekstu pravokutnog trokuta ona je najduža stranica toga trokuta koja stoji nasuprot pravom kutu. Količina informacija koje pruža baza ključna je za razlikovanje jednih pojmova od drugih (u primjeru *hipotenuze* baza je ono što *hipotenuzu* razlikuje od ostalih ravnih crta).

Važno je istaknuti da profil i baza ne čine značenje riječi u međusobnoj odvojenosti, nego do cjelovitog značenja dolazimo tek kombiniranjem profila i njegova najužeg interpretacijskog konteksta – baze (slika 1.).



Slika 1.

Domena

Domena je širi interpretacijski kontekst koji se aktivira prilikom konceptualizacije određenog pojma, a taj kontekst ovisi o iskustvu i znanju o svijetu. Rečeno je da značenje pojma čine profil i baza i bez njihove kombinacije nemoguće je razumjeti pojam, no treba razlikovati bazu od domene. Dok je baza nužna i nezaobilazna za predodžbu samog pojma, domena je šire područje znanja koje se aktivira u ljudskoj svijesti pri pomisli na neki pojam i često se razlikuje od govornika do govornika. Tako će se uz pojam

sol kod većine aktivirati domena kulinarstva jer sol promatramo primarno kao začin hrani, dok će se kod kemičara vjerojatno aktivirati domena kemijskih spojeva pa će on, primjerice, pomisliti na postupke izdvajanja anorganskih soli i sl.

Domena je, dakle, kontekst u koji smještamo pojam na temelju individualnog znanja i iskustva. R. Langacker (1987) domene dijeli na **temeljne** i **apstraktne**.

Temeljne su domene one koje su univerzalne jer u njima nastaje cjelokupno ljudsko iskustvo, pa ne postoji ni konceptualizacija izvan njih. R. Langacker temeljnim kognitivnim domenama smatra prostor, vrijeme, različite ljestvice poput, primjerice, temperaturne i sl. **Apstraktne** domene služe kao podloga za konceptualizaciju drugih pojmova, no mogu se svesti na temeljne.

J. Taylor (2002) razlikuje **primarne** i **sekundarne domene**. Primarne se domene prve aktiviraju pri pomisli na neki pojam, pa se tako pri pomisli na Ronalda Reagana najprije aktivira domena američkih predsjednika (jer to je ono po čemu je Reagan široj javnosti najpoznatiji), a tek potom, kao sekundarna domena, aktivira se domena američkih glumaca (po čemu je Reagan široj javnosti znatno manje poznat). Suprotna je situacija, primjerice, kod Dolpha Lundgrena: tu se najprije aktivira domena glumaca, dok se tek uz veći kognitivni napor može (samo kod simpatizera i znalaca) aktivirati i domena kemijskih inženjera ili poliglota (Lundgren govori pet jezika i doktorirao je 1982. godine). Već je spomenut primjer soli, gdje je primarna domena kulinarstvo, a sekundarna kemija. Pritom o iskustvu pojedinca i znanju o svijetu ovisi koja će se domena prije aktivirati. Pri pomisli na Dinu Dvornika najprije se, primjerice, aktivira domena glazbenika, no kod osoba koje znaju da je Dvornik kao dijete glumio u televizijskoj seriji „Naše malo mjesto“ možda će, uz nešto veći kognitivni napor, biti aktivirana i domena glumaca. Ovisno o iskustvu, u početku njegove glazbene karijere spominjanje Dine Dvornika uključivalo je kod dijela govornika aktiviranje domene glumaca, sve dok javnosti nije postao poznatiji po svojoj glazbi, pa je domena glazbenika preuzela ulogu primarne domene.

Okvir

Okvir je razina znanja o svijetu koja je nadređena domeni. On predstavlja mrežu (matricu) različitih domena koje se redom aktiviraju i čine ukupnost značenja. Zato tek aktiviranjem domene američkih predsjednika i domene glumaca dobivamo ukupnost značenja Ronalda Reagana. U slučaju kuhinjske soli takvu mrežu domena čine kulinarstvo i kemija zajedno, dok kombinacija domene kantautora i humanitarca čini, primjerice, okvir u slučaju Gibonnija.

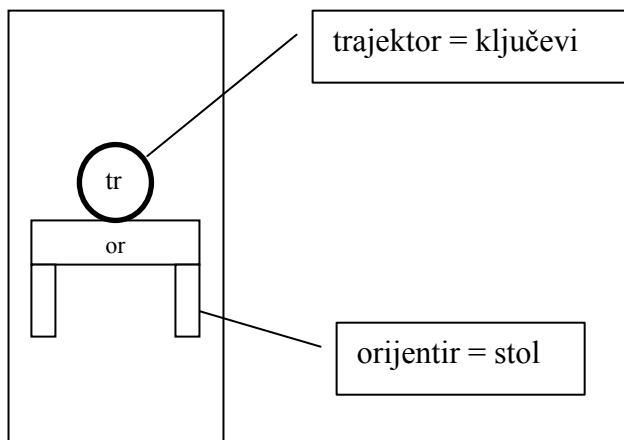
Budući da značenje u kognitivnoj gramatici podrazumijeva konceptualizaciju, a konceptualizacija je pak utemeljena na vizualizaciji, što implicira strukturiranost cjelokupne ljudske predodžbe na prostornim principima, u nastavku ćemo vidjeti na koji su način u tom opisnom modelu ustrojeni konceptualni prikazi gramatičkoga značenja.

Temeljne sastavnice konceptualne strukture

S obzirom na narav ljudske konceptualizacije, odnosno vizualne percepcije entiteta i njihovih odnosa u izvanjezičnoj stvarnosti, cjelokupna je ljudska predodžba ustrojena na principu lika i pozadine. Ta činjenica vrlo je značajna i za kognitivnogramatički opis koji je utemeljen upravo na značenju i uporabnom kontekstu, tj. na govornikovu viđenju, strukturiranju i gramatičkom kodiranju situacije. Za konceptualni prikaz sadržaja jezičnih jedinica ključni su pojmovi *trajektor* i *orijentir* koji, postavljeni u specifičan međusobni odnos, predstavljaju temeljne elemente svake konceptualne strukture i odražavaju prostornu narav ljudske predodžbe o svijetu.

Trajektor

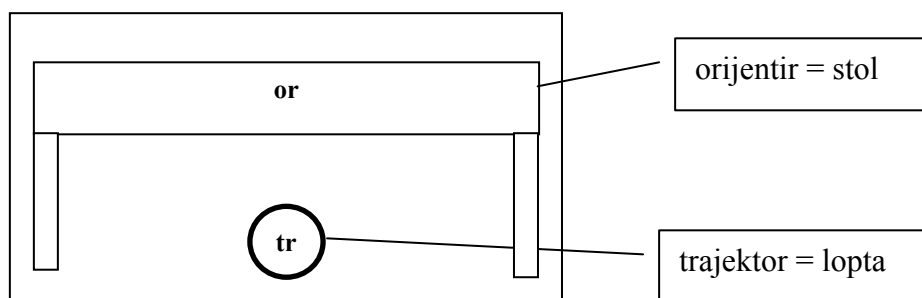
Kada je u pitanju konceptualni prikaz jezično kodiranoga scenarija, pojam *trajektor* (engl. *trajectory*) rabi se u kognitivnoj gramatici kako bi se istaknula relativna profiliranost jednog elementa scenarija u odnosu na druge. Osim konceptualne istaknutosti, trajektoru je često svojstvena i dinamičnost (što je vidljivo iz samog naziva). Langackerov (1987) pojam trajektora odgovara pojmu *figure L*. Talmyja (2000), koji se također odnosi na konceptualno istaknuti element scenarija, tj. na lik prvoga plana. U primjeru *ključevi na stolu* ključevi su trajektor, dok je stol **orijentir**. Ključevi su manji i lakše ih je premjestiti s jednog mjesta na drugo, a budući da su kodirani nominativom i imaju funkciju rečeničnoga subjekta, konceptualno su istaknutiji i na razini označenoga scenarija predstavljaju trajektor, odnosno lik prvoga plana. Zbog toga je na slici 2. trajektor kao profilirani dio iskaza prikazan deblje otisnutom kružnicom u odnosu na tanje otisnuti lik drugoga plana, tj. orijentir.



Slika 2.

Orijentir

Orijentir se (engl. *landmark* kod Langackera (1987)) naziva onaj lik koji ima ulogu referencijske točke prema kojoj se vrednuje položaj, kretanje, veličina ili koje drugo svojstvo trajektora. Orijentir je u prostornim kontekstima najčešće statičan i većih dimenzija. Već je u prethodnom potpoglavlju prikazana narav odnosa trajektora i orijentira pomoću konceptualnog prikaza jednog konkretnog primjera, ali ne škodi navesti još koji. U primjeru *lopta ispod stola* stol je konceptualno potisnut u drugi plan, većih je dimenzija i smanjene dinamičnosti, pa kao takav primarno sugerira položaj konceptualno istaknute lopte, iz čega proizlazi da je stol orijentir, a lopta trajektor (slika 3.). Da je zbog svoje masivnosti, statičnosti i veličine stol konceptualno predodređen za lik drugoga plana, tj. za ulogu orijentira, pa mu samim time i na sintaktičkoj razini teže može pripasti uloga subjekta, još je očitije ako se promotri rečenica *Stol je iznad lopte* koju teško možemo zamisliti u komunikaciji jer zbog svojih već navedenih osobina stol obično služi kao referencijska točka prema kojoj se vrednuje položaj nekog manjeg predmeta, a ne obrnuto. U tom je primjeru očit utjecaj naravi ljudske konceptualizacije i enciklopedijskoga znanja na gramatičke odnose budući da je teško zamisliti kontekst u kojemu bi statičan i masivniji element scenarija došao u položaj rečeničnoga subjekta nauštrb manjeg i pokretljivijeg elementa.



Slika 3.

Alternativne mogućnosti uvida u situaciju

Za ljudsku su konceptualizaciju odnosa u izvanjezičnoj stvarnosti karakteristična dva temeljna tipa uvida u situaciju: **sumarno** i **sekvencijsko skeniranje**. Za prvi tip uvida karakteristična je svojevrсна kondenziranost, odnosno sinteza sastavnica koje čine scenarij, istovremena konceptualizacija njegovih različitih komponenata, a naglasak se stavlja na jedinstvenost vanjskih granica cjeline koju one tvore. Za drugi tip uvida u situaciju karakteristična je pak analitičnost, odnosno konceptualizacija scenarija kroz razvojne faze koje su povezane u vremenskom slijedu.

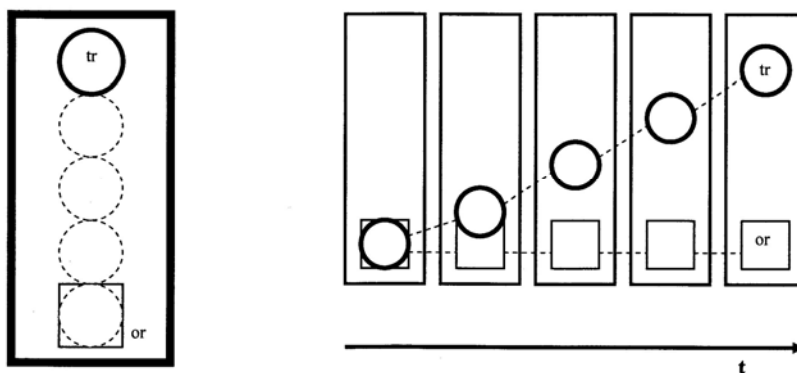
Sumarno skeniranje

Pojam sumarnosti u kognitivnoj se gramatici najčešće rabi kako bi se prikazali **nominalni profili**, tj. kako bi se definirala razlika između nominalnih profila i **temporalnih relacijskih predikacija** (vidi dolje). Sumarno skeniranje ukazuje na narav nominalnih profila kao statičnih predikacija (predikacija = značenje), a naglašava se njihova ukupnost odnosno cjelovitost. R. Langacker (1987) uspoređuje sumarno skeniranje s promatranjem fotografije. Dok promatramo fotografiju, um sve njezine sastavnice procesuiramo istovremeno, odnosno fotografija se poima kao cjelina.

Sekvencijsko skeniranje

Nasuprot sumarnom skeniranju kojim se naglašava cjelovitost nominalnih profila, pojam sekvencijskoga skeniranja rabi se kako bi se istaknula procesna narav situacije. Takvim se uvidom naglašava dinamičan odnos među različitim fazama procesa koji se konceptualizira kao niz odsječaka povezanih u vremenskom slijedu. Kao što je sumarno skeniranje uspoređio s fotografijom, R. Langacker (1987) sekvencijsko skeniranje uspoređuje s filmom, tj. *slikom u pokretu*. Dok su kod fotografije sve sastavnice promatranog enti-

teta dostupne istovremeno, kod filma se aktiviraju etapno, a pritom je bitan čimbenik vrijeme. Dobar su primjer za usporedbu sumarnoga i sekvencijskoga skeniranja stoga upravo primjeri nominalnih i verbalnih fraza. *Njegov odlazak od kuće* primjer je nominalne fraze kojom se aktivira sumarni uvid u proces s naglaskom na njegovoj završnoj fazi, odnosno konačnosti, dok verbalna fraza *On je otišao od kuće* predstavlja relacijski profil kojim se aktivira sekvencijski slijed pojedinačnih faza u procesu odlaska. Slika 4. donosi konceptualni prikaz sumarnoga i sekvencijskoga skeniranja objektivno iste situacije u dvama navedenim primjerima.



Nominalna fraza *njegov odlazak od kuće* prikazana je **sumarno**. Naglasak je na cjelovitosti čina odlaska, a ne na tijeku samog procesa.

Verbalna fraza *On je otišao od kuće* prikazana je **sekvencijski**. Naglasak je na tijeku procesa, a isprekidane crtice označavaju identičnost njegovih sudionika u različitim vremenskim odsječcima. Time je, naravno, profilirana vremenska domena (prikazana strelicom s oznakom t).

Slika 4.

Tipologija značenja u kognitivnoj gramatici: nominalni i relacijski profili

Nominalni profili

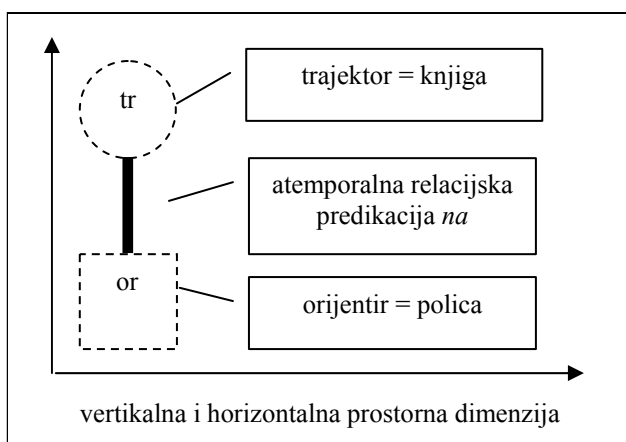
Već je spomenuto da se nominalni profili prikazuju **sumarnim skeniranjem**, a sada valja pojasniti zašto. R. Langacker (1987) nominalnim profilima naziva one entitete čiji se semantički pol najopćenitije definira kao [STVAR] (engl. [THING]). Stvar je omeđeno područje unutar neke domene odnosno skup međusobno povezanih entiteta maksimalne zbijenosti i minimalne kognitivne udaljenosti. Odnosi među entitetima unutar domene manje su bitni, a naglasak je na cjelini, zaokruženosti, sumarnosti, tj. na njezinim

vanjskim granicama. Da bismo stvari učinili jasnijima, nominalni profil možemo objasniti na primjeru imenice *kamp*. Ona označava omeđeno područje u prostornoj domeni, a tu omeđenost omogućuje zbijenost i povezanost entiteta koji ju čine – šatora ili kamp-kućica, koji svojom međusobnom povezanošću profiliraju kamp kao cjelovito i omeđeno područje. I gore prikazanom shemom sumarnoga skeniranja (slika 4.) može se oprimjeriti pojam nominalnog profila. *Njegov odlazak od kuće* nominalni je profil jer se njime ne ističu pojedini dijelovi, odnosno faze radnje, već cjelovitost i završenost samog čina. Prema tradicionalnoj podjeli na vrste riječi, nominalni profili odgovaraju imenicama.

Relacijski profili (atemporalne i temporalne relacijske predikacije)

Kod relacijskih se profila, kako im samo ime kaže, naglasak prilikom konceptualizacije stavlja na odnose, tj. relacije među entitetima. Sami entiteti potisnuti su u drugi plan, ali nisu nevažni – da bi postojale relacije, moraju postojati i entiteti koje se povezuje (zamislimo strujne vodiče bez dalekovoda – ni jedni ni drugi ne mogu ispuniti svoju funkciju sami, nego samo u međusobnom odnosu). Relacijski se profili još nazivaju i relacijskim predikacijama,⁷ a dijele se na atemporalne i temporalne.

U **atemporalne relacijske predikacije** ubrajamo pridjeve, priloge i prijedloge. Atemporalne predikacije upućuju na statične odnose među entitetima. Kako i sam naziv sugerira, pri konceptualizaciji takvih odnosa domena vremena nije profilirana. Tako se primjerice značenje prijedloga *na* u primje-



Slika 5.

⁷ Kako ne bi bilo zabune, ponovimo da je predikacija samo drugi naziv za *značenje* i nema veze s *predikatom* kao sintaktičkom kategorijom.

ru *knjiga na polici* može konceptualno prikazati shemom na slici 5., gdje je upravo profiliranost, odnosno konceptualna istaknutost odnosa između dvaju entiteta u značenju prijedloga *na* označena punom masnom linijom, dok sami entiteti u atemporalnim relacijskim predikacijama ostaju u drugom planu.

Temporalne relacijske predikacije uključuju profiliranost vremenske domene, odnosno posjeduju pozitivan temporalni profil, a u tradicionalnoj podjeli na vrste riječi odgovaraju im glagoli. Na primjeru za **sekvencijsko skeniranje** *On je otišao od kuće* (slika 4.) može se pojasniti i pojam temporalnih relacijskih predikacija – profilirana je domena vremena, pa sama konceptualizacija uključuje etapnost, tj. uočavanje izmjene odnosa između trajektora i orijentira kroz slijed pojedinačnih faza. Upravo ti odnosi, tj. njihove izmjene kroz slijed zasebnih vremenskih odsječaka profiliraju se temporalnim relacijskim predikacijama.

Taksonomijski model kategorizacije

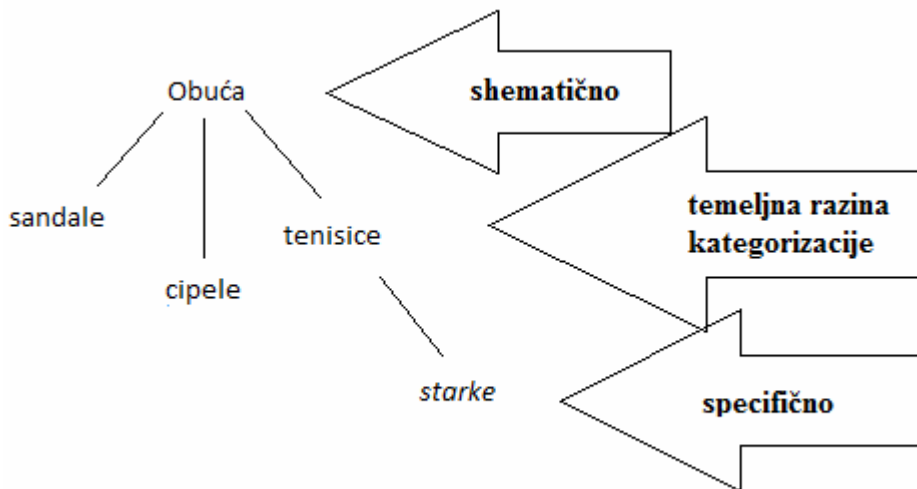
Kod značenjske kategorizacije pojmova razlikujemo pojmove **shematičnog** i **specifičnog**, koji se često poistovjećuju s pojmovima **hiperonima** i **hiponima**, no ipak nisu zamjenjivi. Pojmovi hiperonima i hiponima odnose se samo na leksičku razinu, dok se pojmovi shematičnoga i specifičnoga odnose na sve razine jezičnoga opisa.

Shematični su svi oni pojmovi koji se mogu konceptualizirati kroz specifičnije oblike. Uzmemo li za primjer pojam *obuća*, shvaćamo da ne možemo konceptualizirati obuću kao takvu jer pojam obuhvaća cipele, tenisice, salonke i mnoge druge vrste obuće. *Obuća* je kao pojam nejasna i nemoguće ju je konceptualizirati bez uključivanja koncepata većeg stupnja specifičnosti, pa je ona stoga shematičan pojam. U odnosu na pojam *obuća* specifičan je pojam *tenisice*, a u odnosu na pojam *tenisica* specifičan je, primjerice, pojam *starke*.

Je li pojam shematičan ili ne, uvijek se određuje po hijerarhijskom odnosu prema drugim pojmovima. Tako određeni pojam može biti shematičan u odnosu na druge, ali u isto vrijeme i specifičan u odnosu na neki koncept višeg reda. Pojam *tenisice* shematičan je u odnosu na pojam *starke*, a specifičan u odnosu na pojam *obuća*. *Namještaj* je shematičan pojam u odnosu na pojmove *stolica*, *stol* ili *ormar* (jer namještaj ne možemo konceptualizirati kao takav, već se u predodžbi uvijek javljaju specifični primjerci namještaja), no *stolica* je zato shematična u odnosu na *tronožac*, *zubarsku stolicu* ili *radnu stolicu*. Ti su pojmovi specifični u odnosu na pojam *stolica*, ali i u odnosu na *namještaj*, jer posjeduju veći broj specifičnih razlikovnih obilježja.

U taksonomijskom modelu posebnu važnost imaju **temeljne razine kategorizacije** budući da se na njima odvija svakodnevna komunikacija. Na

temeljnim razinama kategorizacije maksimaliziran je broj relevantnih obilježja kategorije, a minimaliziran broj redundantnih obilježja. To znači da se u komunikaciji, u skladu s načelom ekonomičnosti, služimo pojmovima koji posjeduju dovoljan broj razlikovnih obilježja da se izbjegn timerazumi, ali ne posjeduju prevelik broj razlikovnih obilježja nevažnih za komunikaciju. Tako ćemo, primjerice, poznaniku prilikom slučajnoga susreta u gradu vjerojatno reći da smo krenuli kupiti *tenisice*, a ne da idemo kupiti *obuću* (što bi se odlikovalo manjkom relevantnih informacija) ili da idemo kupiti *starke* (što bi sadržavalo za kontekst usputne komunikacije redundantnu informaciju o vrsti tenisica koje želimo kupiti). U tom smislu pojam *tenisice* pripada temeljnoj razini kategorizacije obuće jer maksimalizira broj relevantnih, a minimalizira količinu redundantnih obilježja (slika 6.).



Slika 6.

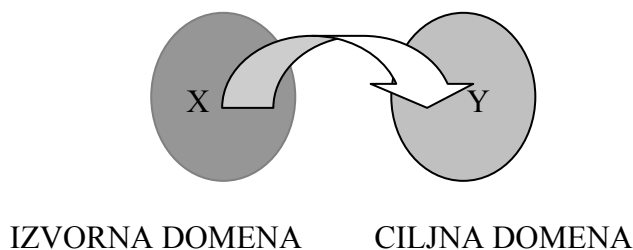
Ako pak pokušavamo nekome olakšati traženje, reći ćemo *Časopis je na stolu* prije nego *Časopis je na namještaju* ili *Časopis je na zelenom trobojnom stoliću od sandalovine* (osim ako u prostoriji postoji više od jednog stolića pa je potrebno naglasiti razliku). Ako želimo nekome objasniti koji nam se automobil sviđa, reći ćemo *Želim fiat punto kakav ima moj susjed*, jer je za obavijest relevantna marka automobila i model, ali ne i boja, snaga motora i slično. Činjenica da je visokoshematične pojmove nemoguće konceptualizirati (pa tako, primjerice, ne možemo zamisliti *namještaj*, već se predodžba toga pojma uvijek ostvaruje u vidu specifičnijih primjeraka namještaja kao što su *stol*, *ormar*, *krevet* i sl.) često za rezultat ima i određene

jezične anomalije. Tako, primjerice, već spomenuta imenica *namještaj* nema množinski oblik (**namještaji*). Također, imenice koje označavaju visokoshematične pojmove pojavljuju se često u srednjem rodu (poput imenica *voće* i *povrće*), dok su one koje označavaju specifičnije pojmove češće muškoga ili ženskoga roda (*jabuka*, *kupus*, *ananas* ili *paprika*). Za visokoshematične pojmove često je karakteristična i znatno slabija tvorbeno plodnost pa se od njih, primjerice, teško mogu tvoriti umanjenice i uvećanice (npr. **namještajić* i **namještajčina*).

Konceptualna metafora

Nakon 1956. i Jakobsonova rada *Two Aspects of Language, and Two Types of Aphasic Disturbances* javlja se interes za proučavanje metafore s lingvističkoga, a ne samo s književnoteorijskoga aspekta. Taj je interes osobito porastao nakon 1980., kada su George Lakoff i Mark Johnson objavili knjigu *Metaphors We Live By* u kojoj je uspostavljen vrlo precizan metodološki aparat namijenjen lingvističkom proučavanju metafore. Tri su osnovne teze od kojih polaze Lakoff i Johnson. Prvo, metafore su sveprisutne u svakidašnjem jeziku i ne smije ih se ograničiti samo na literarne kontekste. Drugo, metafore u svakidašnjem jeziku pokazuju visoki stupanj koherentnosti i sistematičnosti. Treće, metafore nisu samo figure govora nego i način mišljenja. U kognitivnoj se lingvistici bitno razlikuju **konceptualne i konvencionalne metafore**.

Konceptualnu metaforu najlakše je definirati kao kognitivni mehanizam pomoću kojeg se teško dostupni (apstraktni) entiteti konceptualiziraju preko lakše dostupnih (konkretnih) entiteta. Važno je naglasiti da se konceptualnom metaforom povezuju slični elementi dviju *različitih* domena, **izvorne** i **ciljne**. Formula preslikavanja kod metafore glasi *x je y*, ali ona nije reverzibilna, tj. preslikavanje ne može teći obrnutim smjerom (slika 7.).



Slika 7.

Kako funkcionira konceptualna metafora, vidljivo je na brojnim primjerima iz svakodnevnog života. Kad je netko zaljubljen, spreman je *boriti se za nečiju ljubav*, svakomu u ljutnji može *prekipjeti*, a zna se i da u dobrom društvu *vrijeme brzo proleti*. Svaki put kad se upotrijebi koji od tih konvencionalnih metaforičkih izraza, u umu se odvija proces kognitivnog povezivanja dviju domena zbog određenih sličnosti, tj. analogija čije uspostave zapravo nismo svjesni. *Ljubav* se kao apstraktan pojam konceptualizira preko domene *borbe*, odnosno *rata*. Sličnosti koje se mogu prepoznati jesu postojanje suparnika ili različitih nevolja na putu do ostvarenja cilja – osvajanja teritorija, odnosno voljene osobe. Konceptualna metafora u pozadini tog konvencionalnog izraza jest LJUBAV JE RAT, pri čemu je rat izvorna domena pomoću koje se objašnjava teže dostupan pojam, a ljubav je ciljna domena odnosno pojam koji se želi konceptualizirati. Izraz *prekipjeti* često se rabi kada se želi naglasiti da je netko ljutit, bijesan, pa se apstraktno stanje *bijesa* konceptualizira preko konkretnog stanja koje se manifestira i izvana, a to je stanje pretjerane *vrućine* koje proizlazi iz porasta temperature. Aktivirana je konceptualna metafora BIJES JE VRUĆINA, tj. podmetafora BIJES JE VRUĆA TEKUĆINA U ZATVORENOJ POSUDI, pa se na taj način bijesna osoba konceptualizira kao posuda u kojoj ključa voda. Kao što se voda koja predugo ključa u posudi ponekad prelije i može predstavljati opasnost za one koji se nađu u blizini, tako i emocije (tj. bijes) ponekad izadu na vidjelo kroz postupke osobe koja ih proživljava. Vrućina je ovdje izvorna, a bijes ciljna domena. *Vrijeme* je također teško dostupan koncept i ne može se „izravno“ doživjeti pomoću osjetila, pa se konceptualizira preko konkretnog entiteta – fizičkog objekta koji se kreće. Konceptualna metafora koja služi kao interpretacijski okvir za konvencionalni izraz *vrijeme je proletjelo* glasi VRIJEME JE OBJEKT KOJI SE KREĆE. Ovdje je *vrijeme* ciljna domena odnosno koncept koji se želi objasniti, a *objekt koji se kreće* predstavlja izvornu domenu jer se od njega polazi u pojašnjavanju i predočavanju teže dostupnog koncepta.

Konvencionalna metafora (metaforički izraz) frazeologizirana je struktura kojom se govornici pojedinog jezika svakodnevno koriste, a da pritom uglavnom nisu svjesni činjenice da je upotrijebljeni izraz metaforičan. Konvencionalna metafora **specifičan** je pojam u odnosu na konceptualnu metaforu, koja mu je nadređena, tj. **shematična**. To je vidljivo i iz primjera konceptualne metafore GLEDANJE JE DODIRIVANJE, kojoj odgovaraju sljedeći konvencionalni izrazi: *ne mogu skinuti pogled s nje*, *skidam te pogledom*, *kad bi pogled ubijao*, *ošinuti pogledom* i sl. Iz primjera je vidljivo da su to gotovi frazemi s ustaljenim značenjima, a može ih se smatrati konkretizacijama konceptualne metafore koja se nikada ne izgovara.

Lakoff i Johnson (1980) konceptualne metafore dijele na sljedeći način:

- **Orijentacijske metafore** one su koje proizlaze iz temeljnih prostornih, odnosno orijentacijskih odnosa. Neke od osnovnih koncep-

tualnih metafora u toj grupi jesu i DOBRO JE GORE/NAPRIJED, LOŠE JE DOLJE/IZA i sl. Ovisno o poimanju svijeta i pozadinskom znanju, sve ono što pojedinac smatra *dobrim* (npr. sreća, zdravlje, uspjeh, razum) poima se kao nešto što je *gore/naprijed*, a ono što je *loše* (npr. tuga, bolest, neuspjeh) poima se kao ono što je *dolje/iza*. Iz tih metafora proizlaze i neke specifičnije podmetafore. Orijentacijska konceptualna metafora USPJEH JE GORE konkretizirana je konvencionalnim metaforičkim izrazima kao što su *biti na visokom društvenom položaju*, *živjeti na visokoj nozi* i sl., iz čega proizlazi da uspjeh konceptualiziramo kao nešto visoko, odnosno nešto što je *gore*. Kod metaforičkog izraza *dokučiti rješenje nekog problema* aktivirana je orijentacijska metafora NEPOZNATO JE GORE, iz čega se vidi da se rješenje problema (odnosno nešto nepoznato) konceptualizira kao nešto što je iz prosječne ljudske perspektive teže dohvatljivo.

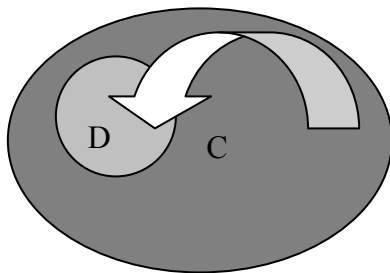
- **Ontološke metafore** one su pomoću kojih se visokoapstraktne pojmove konceptualizira kao materijalne predmete. Najbrojnije su u toj skupini *metafore omeđenog prostora* (engl. *container metaphors*). Tako se *um* konceptualizira kao *posuda* (*imati soli u glavi*), *stroj* (*zablockirati na ispitu*) ili *lomljiv predmet* (*puknuti ili prolupati*). Osim kao predmeti, neki teže dostupni pojmovi konceptualiziraju se kao omeđeni prostori. U primjeru *biti izbačen iz utrke* sportski se događaj poima kao omeđen dio fizičkoga prostora, a u primjeru *to mi nikako ne ide u glavu* ljudska se glava/um poima kao omeđen prostor u koji može ući određena informacija konceptualizirana kao konkretan objekt.
- **Strukturne metafore** najbrojnija su podvrsta konceptualnih metafora, a samim tim broje i najviše ekvivalentnih konvencionalnih metaforičkih izraza. Struktura izvorne i ciljne domene kod tih je metafora najrazvijenija. Primjeri su brojni: ČOVJEK JE BILJKA (*on je još zelen, ona je u cvijetu mladosti, izrastao je u čestitog muškarca*), ČOVJEK JE ŽIVOTINJA (*muškarci su svinje, on je stari lisac, ona je prava zmija*), STRAH JE HLADNOĆA (*sledila mi se krv u žilama, tresla se od straha, klecala su joj koljena*), RASPRAVA JE RAT (*pobiti nečije argumente, izrešetati koga pitanjima, povući se iz rasprave*), IDEJE SU HRANA (*ne mogu probaviti njegov prijedlog, baš me zanima što je sad skuhao*) itd.

Izvorna domena ona je od koje se u metafori polazi, tj. ona koja pruža osnovne informacije za uspostavljanje analogije s drugom, ciljnom domenom. Izvorna domena zapravo pomaže u definiranju ciljne. Kako bi to bilo moguće, izvorne domene čine uglavnom konkretni entiteti, a neki su od njih *prostor*, *udaljenost*, *orijentacija*, *kretanje*, *veličina*, *težina*, *temperatura*, *hrana*, *životinje*, *biljke* i sl. **Ciljna domena** jest ona domena koja se pomoću metaforičkog preslikavanja želi pobliže objasniti. Ciljne su domene većinom

visokoapstraktni pojmovi kao *vrijeme, život, mišljenje, komunikacija, um, emocije (ljubav, bijes, strah, žalost), namjere, društveni, politički i ekonomski odnosi* i sl. Važno je istaknuti da izvorna domena pomaže pobliže označiti ciljnu, ali ne i obrnuto, jer proces preslikavanja kod metafore nikada ne teče od ciljne prema izvornoj domeni. Jedan od konvencionaliziranih metaforičkih izraza koji proizlazi iz konceptualne metafore LJUBAV JE PUTOVANJE jest i *naći se na raskrižju*. Konkretna izvorna domena putovanja pomaže opisati konceptualno teže dostupnu domenu ljubavi, odnosno ljubavne veze na temelju analogije, tj. zajedničkih svojstava – i putovanje i veza imaju nekakav početak i trajanje određeno vrijeme. I na putovanju i u vezi dođe se do točke (raskrižja) na kojoj treba odlučiti kamo/kako dalje. S druge strane, koncept *ljubavi* nimalo nam ne pomaže ako si želimo predočiti sadržaj pojma *putovanje*.

Konceptualna metonimija

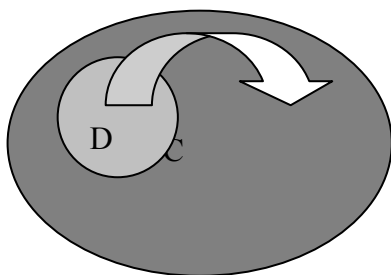
Metonimija je kognitivni mehanizam pomoću kojega se koncepti povezuju ne samo zbog sličnosti nego i zbog kontinuiteta, tj. međusobnoga preklapanja izvorne i ciljne domene. Za razliku od konceptualne metafore, kod koje se preslikavanje nužno odvija između dviju različitih kognitivnih domena, konceptualna metonimija uključuje samo jednu kognitivnu domenu koja se sastoji od dvaju dijelova – **aktivne zone** (engl. *active zone*) i **pokretača** (engl. *vehicle*). Aktivna zona jest onaj dio domene koji se aktivira pri konceptualizaciji nekog pojma koji može imati više značenja i biti protumačen na više načina. Drugim riječima, aktivna je zona ono područje domene na koje se metonimijskim iskazom cilja odnosno koji se želi označiti. Kada se usporede rečenice *Čula je glasovir* i *Obrisala je prašinu s glasovira*, jasno je da se nisu aktivirale iste zone. U prvom slučaju misli se na glasovir kao instrument i aktivna je zona *zvuk*. U drugom slučaju aktivna je zona *vanjska površina predmeta*. S druge strane, pokretač se najjednostavnije može objasniti kao ono što se imenuje kada se želi aktivirati neka ciljna domena. Opća formula metonimije glasi X za Y, a postoje tri tipa metonimije: **CJELINA ZA DIO**, **DIO ZA CJELINU** te **DIO ZA DIO**.



Slika 8.

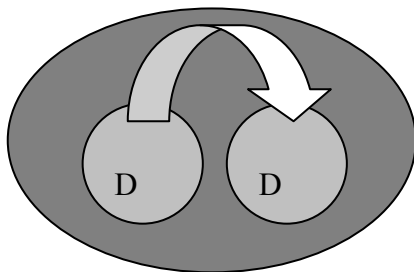
CJELINA ZA DIO metonimijski je tip kojim se označuje određeni dio nekog entiteta tako da ga se imenuje u cijelosti. Iako se misli na dio, a imenuje cjelina, pravilna interpretacija nije otežana. Takav odnos cjeline prema nekom od svojih dijelova prikazan je na slici 8.

Ako primjerice nekome, nakon što je pojeo sladoled, kažemo *obriši se*, upotrijebili smo metonimijski izraz tipa CJELINA ZA DIO. Iako *obriši se* potencijalno označava „cijeloga sebe“, dakle cjelinu, sugovornik će obrisati područje oko usta (eventualno bradu i obraze), odnosno samo „dio sebe“. Slično je i kada se za Lionela Messija kaže da je *novi Maradona*. Pritom se, naravno, misli na nogometnu virtuoznost starijeg Argentinca, a ne na ostale njegove osobine (sklonost porocima, probleme s vlastima i sl). I ovdje je imenovana cjelina, tj. „cijeli“ Maradona, a ciljalo se samo na dio – njegovo umijeće igranja nogometa. Kad se pak kaže da je u finalu Svjetskog prvenstva 2006. *Italija pobijedila Francusku*, ponovno je upotrijebljen metonimijski izraz tipa CJELINA ZA DIO – misli se na nogometne reprezentativce, a navedeni pojmovi označuju dvije države kao cjeline. Nekoliko je najčešćih podvrsta metonimije cjelina za dio. To su MJESTO ZA DOGAĐAJ (*Vukovar se više ne smije ponoviti*), MJESTO ZA INSTITUCIJU (*Zagreb je potpisao sporazum, Ljubljana još nije* – gdje Zagreb i Ljubljana označavaju predstavnike vlada dviju država), PROIZVOĐAČ ZA PROIZVOD (*Kupio sam novi ford*), KNJIŽEVNIK ZA DJELO (*Proust mi je naporan* – ne književnik, nego njegovo djelo, npr. *Combray*).



Slika 9.

U svakodnevnom se govoru često može čuti *Engleska* umjesto *Ujedinjeno Kraljevstvo*, što je metonimija tipa DIO ZA CJELINU (budući da je Engleska dio Ujedinjenog Kraljevstva, kao i Škotska, Wales te Sjeverna Irska). Metonimiju tipa DIO ZA CJELINU prepoznamo, primjerice, i u iskazu *dosadila su mi jedna te ista lica*, gdje je *lice* dio koji označava cijelog čovjeka, kao i u izrazu *odljev mozga*, gdje mozak kao dio predstavlja inteligentnog čovjeka kao cjelinu.



Slika 10.

DIO ZA CJELINU metonimijski je tip kojim se koristimo u označavanju entiteta čiji je određeni dio toliko kognitivno istaknut i prepoznatljiv da može označavati matičnu cjelinu. Takav odnos dijela prema cjelini shematski je prikazan na slici 9.

DIO ZA DIO metonimijski je tip kod kojega se unutar jedne kognitivne domene kao matične cjeline uspostavlja odnos između dvaju međusobno zamjenjivih dijelova (slika 10.). Većina ljudi reći će tako da za Božić ukrašava *bor*, no koliko ih zaista kupi baš to crnogo-

rično stablo, a ne *jelke* ili *plastična drvca*? Iako postoji svijest da je ono pod čim se nalaze božićni pokloni, primjerice, *jelka*, vrlo je često pitanje *Što ti je Djed Božićnjak ostavio pod borom?* Dobar primjer toga metonimijskoga tipa možemo pronaći i u domeni lijekova protiv bolova. Ako nekog boli glava, prijatelji će mu savjetovati da popije *aspirin*. Ako prijatelji nisu studenti medicine ili farmacije, pod *aspirinom* podrazumijevaju bilo koji analgetik (*analgin, voltaren, plivadon*), a koji će se od njih u svijesti interpretatora pojaviti kao aktivna zona, ovisi isključivo o individualnom iskustvu i sklonostima.

Literatura

- Aristotel 1992. *Kategorije*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Berlin, Brent / Kay, Paul 1969. *Basic color terms: their universality and evolution*, Berkeley: University of California Press.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*, New York: Henry Holt.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*, The Hague / Paris: Mouton.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*, Oxford: Oxford University Press.
- Dik, Simon C. 1978. *Functional Grammar*, Amsterdam: North-Holland.
- Dik, Simon C. 1989. *The theory of Functional Grammar, part 1*, Dordrecht: Foris.
- Fauconnier, Gilles / Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, Chicago: University of Chicago Press.
- Heider, E. Rosch 1972. Universals in Color Naming and Memory. *Journal of Experimental Psychology*, 93, str. 10-20.
- Hjelmslev, Louis 1980. *Prolegomena teoriji jezika*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Jakobson, Roman 1956. Two Aspects of Language, and Two Types of Aphasic Disturbances. *Fundamentals of Language* (ur. Roman Jakobson, Morris Halle), The Hague: Mouton & Co, str. 53-82.
- Lakoff, George / Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: Chicago University Press.
- Langacker, Ronald Wayne 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald Wayne 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 2: *Descriptive Application*, Stanford, California: Stanford University Press.

- Partee, Barbara / ter Meulen, Alice G. B. / Wall, Robert Eugene 1990. *Mathematical Methods in Linguistics*, Dordrecht: Kluwer.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Volume I. Cambridge MA: MIT Press.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive Grammar*, New York: Oxford University Press.
- Van Valin, Robert D. 1997. *Syntax: Structure, Meaning and Function*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Valin, Robert D. 2001. *An Introduction to Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1969. *Filosofska istraživanja*, Beograd: Nolit.
- Zsigmond, Hardy / Mihály, Solyom 1976. *Pristup modernoj algebri*, Zagreb: Školska knjiga.